

LBRIS

We know
books

Colecția Opere fundamentale

Lector: Nicoleta Arsenie
Tehnoredactor: Carmen Dumitrescu
Coperta: Florin Afloarei

Editura IDEEA EUROPEANĂ
O.P. 22, C.P. 113, București, 014780
Tel./Fax.: 021-2125692; Tel.: 021-3106618
Comenzi carte prin poștă:
Tel.: 021-2125692
E-mail: office@ideeaeuropeana.ro
www.ideeaeuropeana.ro

© Editura Ideea Europeană

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BALOTĂ, NICOLAE

Literatura germană : de la Sturm-und-Drang la zilele noastre /
Nicolae Balotă. - București : Ideea Europeană, 2021
ISBN 978-606-594-876-1

821.112.2.09

Nicolae Balotă

Literatura germană

*– de la Sturm-und-Drang
la zilele noastre –*

Ediția a II-a

IDEEA
EUROPEANĂ
București, 2021

Cuprins

Capitolul 1. De la Sturm-und-drang la Hölderlin	5
Wieland și rococoul german	5
Fausticul Herder	10
Hölderlin printre zei.....	16
Capitolul 2. Goetheanum.....	26
În curțile lui Goethe	26
Neliniștitorul Goethe	34
Ucenicie și drumetrie goetheană.....	38
Epistolarul Goethe-Schiller	43
Goetheanum	47
Capitolul 3. Romantica	51
Kleist sau Moartea la Wannsee.....	51
Poezia lui Uhland	69
Basmele lui Brentano.....	78
Jean Paul, povestitor.....	83
O lucrare „clasică” despre romantism	87
Capitolul 4. Realismul bine temperat.....	92
Adalbert Stifter sau Obsesia inocenței	92
Pantalonii buclucași ai lui Willibald Alexis.....	119
Grillparzer. Viața dramaturgului-funcționar	122
Tinerețea bătrânului Fontane	126
Capitolul 5. Jacob Burckhardt, un umanist modern	132

Destinul unui umanist	132
Sistemul unui istoric nesistematic	153
Capitolul 6. Clasi ai secolului XX-lea	172
Thomas Mann	172
Thomas Mann, un ales?	172
Thomas Mann și procesul artei	185
Thomas Mann, principe și clown: O existență reprezentativă	190
Artistul și maeștrii săi	194
Romanul augustei iubiri	199
Cu Goethe la Weimar	205
Thomas Mann și Geniul Narațiunii	211
Judecata și moartea artistului la Thomas Mann, Hugo von Hofmannsthal și Marcel Proust	215
Rainer Maria Rilke	229
Cântarea e existență	229
Reverie rilkeiană	258
Rilke în spațiul literaturii române	262
Christian Morgenstern	273
Joc și poezie	273
Franz Kafka	297
Lupta cu inexprimabilul	297
Sensul inexprimabil al existenței și artei	311
Heinrich Mann	330
Franz Werfel	335
Hermann Broch	356
Else Lasker-Schüler	360
Capitolul 7. Modernitatea tardivă și sfârșitul ei	363
Expresionismul	363
Ironie și patos la Robert Walser	377
Siegfried Lenz și Apocalipsa germană	382
Max Frisch sau Drama Eului	388
Procesul în opera lui Dürrenmatt	413

Fritz Hochwälder sau Dialogul dramatic	425
Thomas Bernhard sau Romanul vorbirii	433
Hans Erich Nossack sau Romanul de dragoste mai e posibil	439
Edith Södergran în „Țara ce nu e”	443
Lirica lui Hilde Domin	447
Erwin Wickert sau Destin și istorie	450
Orbirea lui Elias Canetti	454
Henrich Böll sau Cuvântul care iscă violența	459
Trilogia lui Jens Rehn	463
Un romancier elvețian: Beat Brechbühl	468
Despre o estetică a tragicului	473
Examen de conștiință în romanul german din secolul al XX-lea	477
O istorie a literaturii germane	484
Capitolul 8. Peregrinări culturale prin Germania	489
Cu Dürer la Nürnberg	489
Idolii memoriei	489
Ceasul principilor electori	492
Printre vechi instrumente muzicale	498
Peregrinări	501
Toamna între Neckar și Dunăre	501
La Freiburg, fără Heidegger	507
La Innsbruck, cu comparații	511
Lumea ca ceas	515
Pe Thomas-Mann-Alee, zăpada	520
Moartea și transfigurarea lui Euphorion	538

Nicolae Balotă (n. la 26 ianuarie 1925, Cluj – d. 20 august 2014, Nice) urmează Facultatea de Litere și Filosofie la Sibiu (în refugiu) și la Cluj (1943-47). Licența în filosofia culturii, psihologie, limba și literatura franceză. Doctoratul în literatură comparată. Asistent la Facultatea de Filosofie a Universității din Cluj, cariera universitară îi este retezată de prima arestare și detenție (1948-1949). A doua arestare în temnițele comuniste (1956). Își ispășește condamnarea în 1962, dar e eliberat doar în 1964, în urma grațierii tuturor deținuților politici, după nouă ani și jumătate de detenție. În 1979 părăsește țara ca profesor invitat al Universității „Wilhelm-Maximilian” din München. Între 1979-1990, este profesor de literatură comparată la universitatea müncheneză, apoi la Universitatea „François Rabelais” din Tours. În 1990, după căderea dictatorului, se întoarce în țară. Ține cursuri în calitate de profesor invitat de literatură comparată la universitățile din Cluj și București, precum și cursuri și conferințe la universități din străinătate. Universitatea din Cluj îl numește profesor asociat. În 1999, i se decernează Premiul Național pentru Literatură. În 2003, i se acordă titlurile de Doctor honoris causa ale Universităților din Cluj și Sibiu, iar în 2005, cel de Doctor honoris causa al Universității din Baia Mare.

Cărți publicate în țară: *Euphorion*, 1969, 2000; *Urmuz*, 1970; *Lupta cu absurdul*, 1971 (Premiul Hasdeu al Academiei Române), 2000; *Labirint*, 1971 (Premiul Consiliului Culturii); *Despre pasiuni*, 1971; *Umanități*, 1973; *Jakob Burckhardt, un umanist modern*, 1974; *De la Ion la Ioanide – Prozatori ai secolului XX*, 1974 (Premiul Uniunii Scriitorilor); *Introducerea în opera lui Al. Philippide*, 1974, 1999; *Universul prozei*, 1976; *Arta lecturii*, 1978; *Opera lui Tudor Arghezi*, 1979, 1997; *Scriitori maghiari din România*, 1981; *Mapamond literar*, 1983; *Parisul e o carte*, 1994; *Calea, adevărul și viața*, 1995, 1999; *Caietul albastru*, 1998, 2000; *Eminescu, poet al inițierii în poezie*, 2000; *Nicolae Balotă • 75*, volum omagial cu inedite, 2000; *Literatura franceză de la Villon la zilele noastre*, 2001, 2008; *Literatura germană – de la Sturm-und-Drang la zilele noastre*, 2002, 2007; *De la Homer la Joyce*, 2007.

La Editura Ideea Europeană au apărut: *Literatura franceză de la Villon la zilele noastre*, 2008; *Literatura germană de la Sturm-und-Drang la zilele noastre*, 2007; *De la Homer la Joyce*, eseuri, 2007; *Caietul albastru* (vol. I-II), 2007; 2019

Premii:

Premiul „B.P. Hasdeu” al Academiei Române (1971)

Premiul Uniunii Scriitorilor din România (1974)

Premiul Național pentru literatură (1999)

Capitolul 1 De la Sturm-und-drang la Hölderlin

Wieland și rococoul german

În castelul din Karlsruhe, în palatul episcopal din Würzburg și la Potsdam, sub bolți încărcate cu aurături și candelabre de bronz cu cristaluri, printre oglinzi și firide în scoică, adie încă, îndeosebi în orele de amurg, ca un zefir artificial parfumat, spiritual și lasciv, duhul unui veac galant. Castelele rococoului german sunt departe de Versailles, de Trianon și chiar de simplele, dar atât de elegantele *hôtels particuliers* pariziene ale secolului al XVIII-lea. Stucaturile sunt mai încărcate, liniile – mai îngroșate, din pereții odăii lui Voltaire la Potsdam ies fructe și legume de stucatură colorate, îngeri mai bucălați și zeițe mai pieptoase plutesc în panourile decorative deasupra ușilor și în frescele care acoperă bolțile. Scoica însăși a stilului *rocaille* a devenit mai greoaie, mai zgrunjoasă pe drumul de la Paris la Berlin. Spiritul circulă prin galeriile și sălile acestea (în care fotoliile cu medalion Louis XV au picioare de țap mai groase decât la cele franțuzești), dar circulă mai greoi.

Nietzsche, care-i citea cu răutăcioasă voluptate pe moraliștii francezi din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea,

care-și găsea în La Rochefoucauld și Chamfort martori și complici, nu putea suferi scriitorii germani „de înțelepciuni” din secolul al XVIII-lea. Îi găsea prăfuiți, secați de orice suc și duh. Rococoul german îl irita. Cât despre acela în care istoriile literare mai văd un reprezentant al „rococoului literar”, dar și – mai larg – al *Aufklärung*-ul german, în Wieland el denunța vidul de idei al unei epoci revoluate: „ideile lui Wieland – afirmă el – nu mai dau de gândit”.

Același lucru l-am putea spune despre unul mult mai faimos decât autorul *Istoriei lui Agathon* și al *Abderiților*, despre Voltaire. Cine afirmă că ideile lui Voltaire îl mai incită la reflecție, că pot fecunda meditația unui om din secolul nostru, nu știe ce înseamnă reflecția. Azi, când am devenit mult mai receptivi la o *epistemă* – cum o numește Foucault – a secolului al XVIII-lea, când enciclopediștii, și îndeosebi Diderot, când ideologii „luminilor”, când autori multă vreme obscuri de tratate, cugetători de tot felul ai aceluși veac ne-au devenit foarte prezenți, când propria noastră gândire se mulează pe rigorile pe care acea epocă raționalistă (dar care a cunoscut empirismul, senzualismul, ba a descoperit valorile sensibilității, ale intuiției, a preconizat „omul-mașină”, recunoscând privilegiile naturii) le-a propovăduit, ar fi firesc să găsim în opera lui Voltaire virtualități încă neexploatate. Dar nu. Inteligentul patriarh de la Ferney nu era cătuși de puțin un gânditor. Jurnalist de geniu, el continuă să ne excite, dar nu să ne și incite. De ce totuși îl citim cu mai multă plăcere decât pe Wieland? Evident, pentru că este mai viu în tot ce scrie și îndeosebi în scrisorile sale. Cât despre „romanele” lui Voltaire, ele sunt delectabile prin fantezia umoristică a artistului, prin caracterul de ficțiune spirituală – rar în literatura universală – al povestirilor sale. Între artistul care a scris *Candide* și cel care a

scris atât de laborioasă *Istorie a lui Agathon* sau satirica *Istorie a Abderiților* este întrucâtva deosebirea dintre salonul marchizei de Soubise din Paris și odaia aceluiași Voltaire pe care Frederic al II-lea, regele Prusiei, i-a pus-o grațios la dispoziție în palatul său din Potsdam.

Dar, firește, o asemenea comparație este destul de superficială. Tot ce vrea ea să spună e că lectura lui Voltaire este încă azi neasemuit mai delectabilă decât cea a lui Wieland. Dar atât. Mai delectabilă, dar nu și mai profitabilă. Căci dacă ai răbdarea (virtute întotdeauna răsplătită, spre deosebire de altele) să citești istoriile, aparent indigeste, ale lui Wieland, îți dai seama – mult înainte de a sfârși, ceea ce e reconfortant în timpul lecturii – că scrisorile acestea, cam prolixе, e adevărat, cam încărcate cu prea mult steril pe lângă metalul nobil, nu te pot lăsa indiferent. Nu-l contrazic pe Nietzsche în ce privește „ideile” lui Wieland. Acestea nu ne dau prea mult de gândit. În schimb, spusele sale, discursul său, acea *dispositio* a vechii retorici (binecunoscută clasicistului Wieland) este cu atât mai interesantă. Înaintezi încet în desigurul acestor opere, dar nu numai din pricina debitului greoi al naratorului, ci și din cauză că găsești la tot pasul tentații ale imaginației, și... de ce nu, ale unei anumite meditații asociative, soră cu reveria.

Forma însăși a discursului, așa cum și-a făurit-o Wieland (fără să fie o invenție a sa), este – în pofida tuturor elementelor desuete ale scrierilor – modernă. Suntem tot mai mult atrași de speciile felurite ale romanului-eseu, de acest *melting-pot* al ficțiunilor și ideilor, al asociațiilor celor mai diverse și al faptelor aparținând unor tărâmurii felurite. E adevărat că fabula care susține discursul lui Wieland, spre deosebire de fabulele moderne, are o unitate. *Istoria lui Agathon* e un *Bildungsroman* (*avant la lettre*: se pare că termenul a

fost folosit pentru întâia oară de Karl Morgenstern după 1800). Agathon poate fi considerat un *picaro* intelectual, un aventurier în spirit. Ca și eroii romanelor picaresce ale secolului al XVIII-lea, el e un ingenuu pe care viața, peripețiile, peregrinările, întâlnirile îl formează. Ca și aceia, el cunoaște ispite, cade în curse, în închisoare: ajunge la curtea celor mari, suferă și devine cel care e. Înaintea lui Wilhelm Meister, el e supus prin destin unei înalte pedagogii. Căci formula atât de germanică *werde der du bist* i se poate aplica și acestui pseudoelin, presupus contemporan cu Platon și sofistii.

Să fie oare o întâmplare că începutul povestirii peripețiilor lui Agathon se aseamănă cu acela din *Divina Comedie* a lui Dante? Ca și poetul care s-a rătăcit „*per una selva oscura*”, străduindu-se în van să iasă din ea – „*Ahi quanto a dir qual era è cosa dura*
Questa selva selvaggia ed aspra e forte...”,

tot astfel, Agathon „se rătăcise într-o pădure neumblată și obosise încercând zadarnic să iasă din ea”... Începutul este un adevărat topos al ficțiunilor în care viața, căutarea, înaintarea spirituală sunt asociate ficțiunii marcate prin locuri simbolice. Ca și unii eroi mitici ori legendari, Agathon este „expus la toate loviturile soartei”, trece prin „încercări” care sunt în același timp mijloace de formare și probe de verificare. Fiind însă eroul unei aventuri spirituale, pirații sunt mai puțin primejdioși pentru el decât sofistul Hippias ori ispitoarea Danaia. Căci, asemenea lui Hercule la răspântia viciului și a virtuții, ori asemenea cavalerilor unor epopei medievale, Agathon e confruntat cu atracțiile simțurilor și intelectului. Virtușul cade, dar simțurile educă nu mai puțin decât cărțile. Agathon va trebui să mai treacă prin multe peripeții, să cunoască eșecurile omului

moral, ale omului politic, ale înțeleptului în lume pentru ca să devină cu adevărat *omul luminat*.

Firește, deși pe frontispiciul ediției princeps, din 1766, scrie:

„*quid Virtus, et quid Sapiencia possit*
Utile proposuit nobis exemplar”...

Agathon nu este – cum însuși Wieland o spune – „un model desăvârșit de virtute”. De altfel, autorul romanului, asemenea umaniștilor Renașterii, care scriau comitent erudite comentarii la *Pro Archia poeta*, și epigrame licențioase într-o latină ciceroniană, știe să împletească discuțiile cele mai bine nutrite cu teze filosofice, precepte morale și citate din clasici cu voluptuoasele divagații ale imaginației unui senzual. Bineînțeles, pentru cei puri totul este pur. Or, Agathon rămâne un pur chiar și între parfumat-desfătătoarele brațe ale Danaiei. Dar nu mai e un puritan. Inițialul rigorism pietist al eroului (ca și al autorului său) se mlădiază cu timpul. Literar vorbind, fanteza searbădă de la început prinde cu timpul oarecare trup, prinde ființă. Căci numai așa, căzând dintre brațele bacantelor între cele, altfel fioroase, ale piraților, luptând cu sofistii, eșuând cu delicii în patul curtezanelor, încercând să reformezi statul și căzând în închisoare, cunoscând grația și dizgrația, dezechilibrele și echilibrul, ura și iubirea celorlalți, ajungi să devii cel care ești, adică un om adevărat. E adevărat că uneori poți fi tentat de întrebarea insidioasă care pătrunde în interstițiile edificiului, cu suferință și grijă și luptă ridicat, al vieții tale: „este oare un vis, un simplu vis, viața noastră, tot atât de deșartă, de neconsistentă, de fără rost ca un vis? Un joc nestatornic al hazardului orb sau al unor spirite nevăzute, care găesc o desfătare cruntă în a face, glumind, pe oameni când fericiți, când nefericiți?”

Istoria Abderiților este artistic superioară *Istoriei lui Agathon*, fiind savuroasă prin ironia subiacentă, prin grotescul situațiilor, prin umorul cam vârtos, e drept, dar cu atât mai robust. Opera aceasta anunță mai puțin un Thomas Mann sau un Robert Musil (cum afirmă Fritz Martini) și mai curând pe un Günter Grass. Ca toate operele satirice din „secolul luminilor”, și aceasta și-a pierdut o parte cel puțin din „mesajul” ei prin modificarea stărilor de lucruri sau de spirit. Ceea ce nu înseamnă că satira rămâne fără adresă. Democrit în mijlocul abderiților, iată omul cugetului, al simțirii înalte, al voinței de mai bine, în „corabia nebunilor”, ca să folosim imaginea lui Sebastian Brant. Admirabilă pentru reprezentarea grotescă a prostiei umane este povestea cu „procesul pentru umbra măgarului” din cartea a patra a Abderiților. Istoria aceasta este o carte de învățătură din care, firește, omenirea n-a învățat nimic.

Fausticul Herder

Cât de stranii, în aparenta lor banalitate, sunt întâlnirile decisive pe care le facem! Ne ducem să întâlnim la un hotel niște călători pe care nu i-am văzut până atunci și de al căror nume nici nu ne vom mai aminti peste câțiva ani, și dăm peste omul care va avea o înrâurire hotărâtoare asupra vieții noastre. Sau căutăm ceea ce n-am pierdut și găsim un regat. Astfel l-a cunoscut Goethe pe Herder la Strassburg, și odată cu el s-a descoperit pe sine, și în sine – tărâmurii încă necunoscute. Cunoștință neașteptată, cum neașteptate sunt toate evenimentele care ne schimbă existența, deși în același timp perfect așteptate pe planul profund al destinului nostru. Întâmplări ce ne marchează îndeosebi în

tinerețe, când – ca să folosesc cuvinte goetheene – compezența față de noi înșine, plăcerea de a ne oglindi în alții, vanitatea, înfumurarea, orgoliile noastre toate se cer supuse unui examen dur, unic în felul său. La un asemenea examen – nu prea brutal, desigur, având în vedere vremile încă politicoase în care se petrecea – a fost supus amorul propriu al tânărului Goethe prin legătura sa cu Herder. Acesta îl însoțise în călătorie pe prințul von Holstein-Eutin, care era atins de o grea melancolie princiară și ajunsese la Strassburg. Dar iată cum va istorisi Goethe mai târziu, în *Poezie și adevăr*, scena memorabilă a întâlnirii: „Mă dusesem la hotelul «La spirit» pentru a căuta pe nu știu ce străini de seamă care trăsese acolo. Chiar în capul scării întâlnii un om care tocmai voia și el să urce și pe care l-aș fi putut lua drept un cleric. Părul lui pudrat era învârtit într-o buclă rotundă; condiția de cleric era indicată prin haina lui neagră, dar mai cu seamă printr-o mantie de mătase, lungă și neagră, ale cărei poale le ridicase și le vârâse în buzunare.” Așa se ascunde, uneori, tulburătorul destinului spiritual: sub o buclă de păr pudrat.

Că bărbatul acesta, care avea „ceva molatic în purtarea lui”, care era politicos, fără să fie afectat, exercita o incontestabilă atracție, Goethe urma să o afle de îndată. Ceva mai târziu (dar nu peste mult) i se va revela și fața de umbră a lui Herder, capriciile temperamentale, spiritul de contradicție, intoleranța, sarcasmul lui. Numai cu cinci ani mai în vârstă decât Goethe, Herder era atunci când s-au întâlnit pe treptele hotelului cu nume predestinat – *Zum Geist* – mult mai împlinit spiritual decât acesta. Prin împlinire înțelegem, pe de o parte, realizarea în opere implicând o viziune proprie și, pe de altă parte, o apetență particulară spre plenitudine. Spiritul herderian este, mai presus de orice, tendință spre

totalitate, spre universal. Dar nu spre universalul raționalismului, pe care l-au văzut *Aufklärer*-ii Europei, ci spre unul pe care l-am putea numi, fără să greșim prea mult, panenteist. *Est deus in nobis*, acel motto înscris pe frontispiciul lucrării sale *Über Erkennen und Empfinden in der menschlichen Seele*, nu reprezintă decât un aspect al acestui panenteism. De fapt, pentru el, totul și toate sunt *in Deo*. A surprinde divinitatea manifestându-se în evoluția omenirii, aceasta va fi opera vieții sale, Herder îl căuta pe Dumnezeu în natură, după cum îl urmărea manifestându-se în istorie. Dar nu numai această concepție de natură teologică explică universalismul herderian. Acesta își are sorgintea mai puțin în rațiune, cât în viziunea întemeiată pe o reverie obsesivă a scriitorului. Un text-mărturie excepțional în această privință este *Jurnalul călătoriei mele*, scris de Herder în 1769, însemnările tânărului de douăzeci și cinci de ani din timpul voiajului marin pe care-l face de la Riga la Nantes. „... Ce sferă de gânduri nu oferă o navă, care plutește între cer și mare.” Ce poate să însemne un asemenea periplu pentru un astfel de om decât revelarea unui univers în expansiune continuă? „Totul dă aici gândului aripi și mișcare și un vast cerc aerian! Pânzele ce fâlfâie, corabia în neîncetată legănare, învolburarea valurilor, norul care zboară, cerul larg, nesfârșit! Pe pământ ești fixat de un punct mort și închis în cercul strâmt al unei situații.” Nu, acest „punct mort” – reprezentând imposibilitatea configurării unui univers – nu poate fi decât polul opus, advers al spiritului herderian. Acesta se plasează în mod natural într-un punct viu, generator de viață, un centru cosmogonic. Călătoria pe mare oferă o asemenea situație a universului în devenire, situație arhetipală pentru imaginarul, ca și pentru sistemul gândirii lui Herder: „...ce perspectivă, pe oceanul nesfârșit,

șezând sub un catarg, să scoți la iveală din tine fizica tuturor acestora, să filosofezi asupra cerului, soarelui, stelelor, lumii văzduhului, vânturilor, mării, ploii, puhoiului, peștelui, fundului mării”. Pe navă, așezat în centrul mișcător al unui univers infinit, Herder contemplă cu entuziasm forțele vii ale cosmosului. Ele nu sunt principii abstracte, manifestări ale unei legi raționale, ci puteri concrete, identificabile în particularitățile lor. Universalism care „viețuiește în fenomenul fluctuant”. Smuls din fotoliul său, din camera înăbușitoare, dintre cărțile sale, profesorul și predicatorul din Riga își oferă sieși, și-i va oferi lui Goethe, spectacolul unui univers al forțelor în desfășurare. E adevărat că acestea erau, în concepția lui Herder, înainte de toate, fenomene istorice, nu naturale. Dar spațiul imaginarului herderian este marcat printr-o prezență a firii, prin predominanța acvaticului. El vorbește despre visurile tinereții sale ca despre o lume acvatică; exclamă: „Ce lume nouă de animale, care trăiesc jos, pe fundul mării, ca noi pe pământ”. Acest „ca noi” devine punctul de plecare al unor îndrăznețe analogii (tot din universul acvatic!) între natură și istorie: „Nordul cel rece pare a fi aici deopotrivă locul de baștină atât al monștrilor marini, cât și al barbarilor, al uriașilor și al pustiitorilor lumii... Voi vedea în bancurile de heringi călători (care devin din ce în ce mai delicați, pe măsură ce înaintează spre sud, dar care nu se încumetă atât de departe ca vandalii și longobarzii, ci se întorc, pentru a nu deveni ca ei efeminați, bolnavi și în cele din urmă a fi nimiciți) istoria popoarelor nomade nordice – ce perspectivă măreață asupra naturii oamenilor și a făpturilor marine și a climatelor pentru a le explica unele din altele, și istoria scenelor universale...”. În frazele acestea uimitoare (deloc superficiale considerații ale unui fantast!) îl vedem pe Herder în elementul